

Зображення материнства у прозі Олени Пчілки

Стаття аналізує мотивну структуру материнства у прозі Олени Пчілки у контексті націоналізму. З'ясовано, що головними аспектами теми у прозі Олени Пчілки є вагітність, пологи, догляд і турбота про немовлят та стосунки з дорослими дітьми, переважно влаштування шлюбу дочок. При цьому спостерігається підвищена емоційність у зображенні стосунків матері з маленькими дітьми та брак емоційного зв'язку у стосунках з дорослими дітьми, які не отримують її емоційного досвіду і зображені відчуженими одне від одного. Попри останнє образ матері у Олени Пчілки в цілому тяжіє до сконструйованого націоналізмом образу берегині.

Ключові слова: материнство, націоналізм, фемінізм, мотивна структура, берегиня.

Феміністичне прочитання української літератури досить популярне серед науковців. Проте частіше маємо справу з історико-літературним оглядом творчості жінок-письменниць, ніж з осмисленням особливостей жіночого світу, його наповнення і проблематики. Тому є інтерес розглянути художню реалізацію теми материнства і стосунків з дітьми як важливий сегмент жіночого світу, що стає «пробним каменем» феміністичної думки. Цим зумовлена актуальність і новизна обраної теми дослідження. Мета розвідки – на підставі аналізу зображення стосунків матері і дітей у творчості Олени Пчілки продемонструвати особливості наративу материнства періоду раннього українського фемінізму, а також простежити вплив націоналізму на його оформлення.

У сучасній українській гуманітаристиці дедалі більше проблематизуються стосунки націоналізму та фемінізму, зокрема Т. Журженко у статті «“Небезпечні зв'язки”: націоналізм і фемінізм в Україні» вказує на формування дискурсу, «який підкреслює спільні історичні корені націоналізму та фемінізму і наголошує на прогресивних, демократичних підвалинах обох ідеологій <...>. Цей дискурс, який можна назвати «національним фемінізмом», виходить із того, що націоналізм і фемінізм, однаково маргіналізовані в пострадянській Україні, мають потребу один в одному. «Національний фемінізм» прагне реабілітувати націоналізм,

покликаючись на його первісний демократичний потенціал, і заперечує, що його неодмінно супроводжують авторитарність і патріархат» [2, с. 140]. Втім, ці ідеї необмежені сьогоденням: авторка історії жіночого руху в Україні М. Богачевська-Хом'як відстежує тривалий зв'язок фемінізму та націоналізму в Україні і пояснює цей симбіоз тим, що націоналізм надає жінкам функції біологічної та символічної репродукції нації, а відтак акцентує увагу на сім'ї та материнстві [1]. Проте англійська назва її праці «Feminists despite Themselves» («Феміністки проти себе самих») проблематизує цей зв'язок. М. Тарнавський вказав серед чотирьох парадоксальних особливостей раннього українського фемінізму – підтримку його чоловіками [13, с. 32], зумовлену, очевидно, його національним ангажуванням, яке дослідник називає маркером культурної неоднозначності жіночого руху в Україні.

На противагу поширеній у національно ангажованому дискурсі практиці розглядати материнство як есенціальний інстинкт, що ставав головною роллю і сенсом життя жінки, феміністки ХХ ст. звертають увагу на його сконструйованість текстами і практиками. Зокрема, А. Річ розрізняє материнство як досвід – «потенційний стосунок будь-якої жінки до її сил народжувати і до дітей» [12, с. 13] та як інституцію, яка прагне тримати той потенціал і жінок під владою чоловіків. Н. Ходоров переконає, що материнство не є вродженим інстинктом, але важливим чинником нашого концепту ідентичності, конструкції індивідуального суб'єкта та соціальної організації гендеру [11].

Ці дослідження розвинула на українському ґрунті О. Кісь, продемонструвавши безпідставність поширення міфу про український родинний матриархат, берегиню як особливу роль українки та материнство як головну роль і мету у житті жінки [4]. На підставі аналізу етнографічного матеріалу вона демонструє несправедливість ключових постулатів міфологеми Ідеального Материнства в українській традиції, а саме: «1) українській культурі іманентний культ дитини, він є безумовною культурною цінністю і центром родинного мікрокосму; 2) материнська роль є домінантною у структурі гендерних ролей (репрезентацій) української жінки, діти були сенсом існування і головним об'єктом турботи жінки; 3) народна педагогіка пропонує як засоби виховання дітей і рішень можливих міжпоколінневих конфліктів винятково ненасильницькі

методи і прийоми» [4, с. 156]. Вона також звертає увагу на складні соціальні умови, у яких матері мали дуже мало часу і ресурсів для догляду за дітьми, що викликало часом амбівалентні почуття матерів до своїх дітей. Проте народознавці ідеологізували материнство і зідеалізували патріархальний порядок в інтересах націотворення: жінка мислилася передусім як матір: родини, нових поколінь, народу. Показово, що у назви досліджень про Олену Пчілку винесено розвінчаний О. Кісь концепт Берегині: «Берегиня роду й нації (Олена Пчілка)» (Л. Новаківська, 2002), «Берегиня» (Л. Дрофань, 2004).

У дослідженнях творчості письменниці головна увага науковців прикута до образів «нових жінок»-патріоток, що усвідомлюють своє суспільне призначення. Зокрема, поруч з дослідженнями прозової творчості Олени Пчілки з точки зору тематики (М. Легкий), генерики (І. Денисюк, А. Зайцева), наратології (О. Хамедова), фольклорного впливу (О. Мікула), частотнішими є розвідки, що стосуються національної проблематики (Д. Донцов, Г. Аврахов, Л. Дрофань) та жіночих образів у творчості письменниці, яких описують С. Луцій, І. Захарчук, А. Зайцева, Н. Лисенко-Ковальова та І. Рябініна. Загальний висновок, з яким так чи інакше згоджуються більшість згаданих дослідників, – Олена Пчілка порушила питання становища жінки в суспільстві й родині та поєднала тему емансипації жінки з осмисленням ролі інтелігенції в суспільному житті. При цьому питання жінки в родині є найменш опрацьованим.

Жіночі образи зазвичай розкриваються передусім через громадську самореалізацію героїнь: «Олена Пчілка швидко усвідомила ті завдання, які ставить її доба перед молоддю, особливо перед жінкою. І жінки активно взялися до праці, намагаючись у такий спосіб самореалізуватися. Суспільство з сильними патріархальними настроями змушене було поступово прийняти жінку в її новій ролі. <...> У цей образ [Люби Калиновської. – С. Ж.] Олена Пчілка вклала своє розуміння ролі жінки в суспільстві. Це – духовно багата, психологічно тонка натура. Здобувши за кордоном медичну освіту, вона, повернувшись на батьківщину, їде працювати в село. На щастя, змальовуючи цей образ, Олена Пчілка не вдається до крайнощів, її героїня живе не тільки заради служіння народові. Вона щаслива і в особистому житті, тому й нагадує саму авторку оповідання» (С. Луцій)[4, с. 62]. Щоправда слід вказати, що повість завершується весіллям головної героїні, тож як їй вдається поєднати родинне і

професійне життя, лишається за межами твору. І. Захарчук вказує на «відсутність опозиції до чоловічого простору буття як чужорідного, пригноблюючого фактора» [3, с. 63] та зазначає відмінність етно-соціальних типів: «Люба втілює генерацію новонародженої української інтелігенції, Раїса – людина виразно імперської орієнтації з російськоцентричним стрижнем» [3, с. 63], щоб зрештою підсумувати: «У фіналі твору його назва «Товаришки» звучить іронічно: жіноча солідарність, не маючи достатньо опертя на розбудовані структури культури, виявляється утопією» [3, с. 64].

Можливо, найяскравіше національну ангажованість героїнь Олени Пчілки передає висновок М. Легкого (подальші погрублення мої – С. Ж.): «Проте однією з перших в українській літературі <...> Пчілка виводить образи національно й демократично зорієнтованого **інтелігента** (іноді у стадії його формування), який докладает зусиль у культурно-просвітницькій праці з метою злиутування усіх прошарків населення в монолітний національний організм. Прозові твори Пчілки тяжіють до інтелектуалізму, адже **персонажі** нерідко дискутують із приводу важливих й актуальних суспільних та особистісних проблем. Високу питому вагу в сюжетах має “конверзація” інтелігентних, освічених **людей**, відтворення “салонних” розмов, що також є новаторством її прози. <...> вона розглядає Європу як можливість і засіб формування національно свідомого українського **інтелігента**. Разом із тим задля порушення важливих соціальних та індивідуальних проблем Пчілка вдається до зображення світських забав і розваг (балів, вечорів, прогулянок, візитів, обідів, полювання тощо) за участю представників різних суспільних верств» [5, с. 491]. Видається, дослідник слушно не акцентує статеву належність персонажів, оскільки у цьому аспекті вона втрачає вагу.

У творах Олени Пчілки, попри їхню переважно суспільну проблематику, присутні численні мотиви материнства: від вагітності та пологів і до стосунків матерів із дорослими дітьми, зокрема дочками. Зображення вагітності, присутнє в оповіданні «Біла кицька»: «... який дурень вигадав вираз «*интересный стан*»... Уже так, що «*интересный*»... Що тільки єсть гарного в лиці, в постаті – все гине, все псується, коли жінка стає в тому *інтересному положенні*; просто навіть дивно, як природа не видумала чого-небудь *іншого* для появи на світ нових людських індивідів, за віщо робить особи людської прекрасної половини такими *непрекрасними*, ще й на

такий довгий час?..» [7, с. 292]. Цей фрагмент міркувань чоловіка відбиває жіночий страх втратити привабливість, але авторка не наділяє ним жодну героїню. І жодного разу не розповідає про власний досвід.

Пологи згадуються в повісті «Товаришки», головна героїня якої, окрім медичного університету, проходить додаткове стажування на акушерських курсах: *«Тяжка річ для чулого серця ота клініка, де бачиш тільки труждання, чуєш стільки стогону, несвітського голосу муки; та що ж, Люба дивилася на ті муки, слухала ті крики з думкою колись уменшати міру того жіночого труждання, бути колись умілою порадицею бідним сестрам, а може, й визволінницею котрих од смерті»* [7, с. 215]. Як бачимо, провідним мотивом цього уривка є муки й страждання, у ньому ні словом не згадується радість материнства, щастя давання нового життя чи гордість продовження роду, натомість вказується можлива небезпека смерті. Ці самі мотиви бачимо пізніше в епізоді з Любиної практики: *«ще в сінях почула Люба той тяжкий, одмінний стогін», «лиш стогін виривався крізь зуби», «а стогін не вгаває, рве душу», «от чуються вже крики, від котрих мовби аж хата стинається...»* [7, с. 232]. І саме народження нового життя зображено як «передавання» крику: *«Недужа вмовкла, а по хаті вже чується крик маленького хлопчика»* [7, с. 232]. Але в цьому епізоді врешті з'являються й позитивні емоції: спершу «веселий гомін» створюють баби-повитухи, а потім і стан породіллі (яку називають не інакше як «слаба», «недужа», тобто хвора!) описано як: *«вона бліда, змучена, мов з хреста знята, та голова повертається до Люби з тим виразом, котрий буває тільки тоді, коли скінчаться такі муки, а коло боку лежить та маленька невідомо-відома істота, ще не розгляджена добре, там у пелюшечці, а вже така дорога. І чудно якось, і так любо!..»* [7, с. 233].

Самі пологи передано через стан породіллі та Любине напруження, про усю складність ситуації можемо зрозуміти лише з репліки: *«...То мудра штука була!.. Ет, що вам розказувать! Ви не спеціалісти! А я таку одну маніпуляцію зробила, що й професор би похвалив!»* [7, с. 235]. Ця Любина репліка прикметна тим, що виражає закритість теми пологів від непосвячених у сприйнятті Олени Пчілки, адже Люба говорила із колегами-лікарями. І більше: у «чоловічому» романі Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою» в епізоді складних

пологів міститься опис дій лікаря так само, як і інших медичних маніпуляцій, а Олена Пчілка ховає дію.

Натомість зображення матерів з маленькими дітьми часто позначене високим ступенем ідеалізації: *«Михась умитий, причесаний, у білій сорочині, Конюшинська подивилась на нього, підвівши йому видок, – і такий він здався їй гарний, той Михась, що вона аж поцілувала його в щічку і в обоє очка! – Е, нехай там ті паненята будуть собі хоч які убрані, а далеко їм до Михася! – у його-ж оченьки зовсім як зорі! А устонька? А весь видочок? Ох, т-уж моє малювання! – покликнула вже вголос Конюшинська, знов цілуючи свого вродливчика: – Ти ж моє золото дороге!»* [8, с. 5]. Цю ідилію здатні зруйнувати лише правила соціального устрою: негречна поведінка сина перед панею змушує матір називати його *«бридким, паскудним хлопчиськом»*, навіть попри те, що вона розуміє мотивацію його поведінки, але захистити не може, побоюючись втратити роботу (*«Три ялинки»*). Втім, у тих випадках, коли діти вередують, мати здатна дати лад у майже магічний спосіб (*«Маскарад»*). При цьому таке ставлення до дітей демонструють і інші жінки: хресні матері, подруги матері: *«Всі три пані були, окрім чаю, зайняті ще й іншим клопотом: господиня раз-пораз відривалась до своєї доні, маленької дівчинки трьох літ, але, як видно було, – великої пестушки, котрій потребувалось служити досить уважно»* [10, с. 47] (*«Пігмаліон»*). Натомість чоловіки перебувають поза дитячим світом. Коли героїня *«Маскараду»* дорікає чоловікові, що він не доглянув дітей, у той час, як у її відсутність нянька не могла дати їм ради, той *«поглянув на жінку з таким здивуванням, як би вона сказала йому, чом він без неї не злітав на місяць»* [8, с. 44].

При цьому варто зазначити, що основним мотивом зображення матерів із маленькими дітьми є турбота про їхню охайність, гарний одяг, іграшки, свято. І ця турбота об'єднує і матерів-паній (*«Забавний вечір»*), і матерів-наймичок (*«Три ялинки»*). Незалежно від достатку, це світ догляду, а не виховання. Матері практично не обговорюють з дітьми очікувану поведінку, а в оповіданні *«Збентежена вечеря»* син переоцінює етичні настанови матері. Тому нещасливе материнство тлумачиться передусім як неможливість доглянути власну дитину: героїня *«Забавного вечора»* Мотря змушена неправильно годувати сина через нестачу молока в родині, що веде до хвороби хлопчика;

наймичка Меланка з «Товаришок» народила сина без батька, тому *«при злиднях виріс Гриць – недолугий такий, все слабує»* [7, с. 228].

Втім, найбільший інтерес становить зображення стосунків матерів із дорослими дочками. Вони представлені двома варіантами. Перший демонструє повість «Товаришки», де матір поступається бажанню дочки їхати вчитися закордон попри суспільну думку. Більше того, у її ставленні до дочки присутнє щось на зразок благоговіння перед її вченістю, тому Люба має змогу задовольняти свої духовні потреби, тоді як мати забезпечує її побут. Так чинник освіти змінює патріархальне підпорядкування молодших старшим, адже Люба має змогу самостійно приймати рішення.

Протилежний варіант стосунків матері з дочкою демонструє оповідання «Артишоки», де матір розглядає дочку як «капітал», який слід вигідно вкласти. Попри те, що вона формально запитує дочку щодо майбутнього вигідного мезальянсу, їй не йдеться про почуття. І що більше: про кохання чи прихильність не думає і сама Олімпія: *«І от тепер сидіти на шовкових меблях, їздити на тих конях буде Сонька Наської, гергена! А вона, Олімпія?.. Через що вона останеться тепер нещасною навіки?! Через маму, через її прокляті артишоки!»* [7, с. 332].

Вигідний шлюб і «товарний» вигляд – головні мотиви розмов і стосунків дорослих дочок і їхніх матерів. Думка «бути в парі» у них не присутня, так само як і передача емоційного досвіду. Матерям лише йдеться про вигідне влаштування дочки, яке вони розуміють як забезпечене. В оповіданні «Рятуйте!» мати, міркуючи про майбутнє сватання, вирішує відправити дочку на заробітки, де під впливом штундистів Оріся змінює своє ставлення до шлюбу і життя загалом. Повернувшись, вона жодним словом не обмовлюється про це і мовчки спостерігає, як мати готує її шлюб: дбає про скриню, кошти, подарунки тощо. І врешті мати знаходить її повішеною. Попри те, що мати з дочкою постійно перебувають у контакті, вони відчужені одна від одної, їхній досвід та емоції закриті від іншої. Тому й «Не врятував Орісю ніхто» [7, с. 286].

У цьому оповіданні маємо і рідкісну для художнього світу Олени Пчілки проблему відмови від материнства, яка зумовлена викривленим сприйняттям релігійності: Орісі нав'язано думку про материнство як наслідок гріха і як прирікання на гріх. У цьому контексті відмова від материнства постає як неприродне спотворення, що врешті позбавляє життя саму Орісю.

У підсумку можемо твердити, що зображення стосунків матері і дітей у творчості Олени Пчілки перебуває під впливом есенціалістських ідей, зумовлених ангажованістю авторки націоналізмом. Тому у її творах материнство є долею, усі інтереси жінки обертаються навколо родини, а праця, якщо така є, мислиться переважно як засіб забезпечення. Зображення стосунків матері з маленькими дітьми часто підсолоджене, але у них домінує догляд, а не виховання. Брак емоційного зв'язку визначає стосунки матері з дорослими дітьми, які не отримують її емоційного досвіду і зображені відчуженими від неї. Це демонструє відхід від національного наративу, у якому мати була емоційним центром родини незалежно від часу. Втім, в цілому образ материнства у творчості Олени Пчілки перебуває у колі ідей, сформованих націоналізмом, і демонструє один з варіантів образу берегині.

Література

1. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки у громадському житті України 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. 424 с.
2. Журженко Т. «Небезпечні зв'язки»: націоналізм і фемінізм в Україні. *Україна. Процеси націотворення*. Київ: К.І.С., 2011. С. 137–153.
3. Захарчук І. Жіночі типи у прозі Олени Пчілки. *Вічні берегині України*. Новоград-Волинський: НОВОГрад, 2001. С. 63–66.
4. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа *Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2003. С. 156–162.
5. Легкий М. Художня проза Олени Пчілки (історико-літературний шкiц). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 483–491.
6. Луцій С. Образи «нових жінок» у прозі Олени Пчілки. *Вічні берегині України*. Новоград-Волинський: НОВОГрад, 2001. С. 61-63.
7. Пчілка О. Твори. Київ: Дніпро, 1988. 583 с.
8. Пчілка О. Оповідання I (Оповідання різдвяні). Київ: Електрична друкарня К.Н.Милевського, 1907. 104 с.
9. Пчілка О. Оповідання II. Київ: Друкарня 1-ї Київ. Друк. Спілки, 1909. 64 с.
10. Пчілка О. Оповідання. Харків: Рух, 1930. 275 с.
11. Chodorow N. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. – Berkeley and London: University of California Press [1979]. 263 p.

12. Rich A. *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution*. New York-London : W.W. Norton & Company, 1986. 308 p.
13. Tarnawsky M. Feminism, Modernism, and Ukrainian Women. *Journal of Ukrainian Studies*. No 2, 1994. P. 31–41.

References

1. Bohachevska-Khomiak M. *Bilym po bilomu. Zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy 1884-1939* [White on white. Women in the public life of Ukraine 1884–1939]. Kyiv, 1995. 424 p. (in Ukrainian)
2. Zhurzhenko T. “Nebezpechni zviazky”: nationalism I feminism v Ukraini [“Dangerous Relations”: Nationalism and Feminism in Ukraine]. In: *Uktaina. Procesy natsietvorennia*. Kyiv, 2011. P. 137-153. (in Ukrainian)
3. Zaharchuk I. Zhinochi typy u prozi Oleny Pchilky [Female types in Olena Pchilka’s prose]. In: *Vichni berehyni Ukrainy*. Novohrad-Volynski, 2001. P. 63–66. (in Ukrainian)
4. Kis O. Maternstvo I detstvo v ukrainskoi traditsii: dekonstruktsia mifa [Motherhood and childhood in the Ukrainian tradition: deconstruction of myth]. In: *Sotsialnaja istoria. Yezhegodnik 2003. Zhenskaja I gendernaja istoria*. Moskow, 2003. P. 156–162. (in Russian)
5. Legkyi M. Hudozhnia prosa Oleny Pchilky (istoryko-literaturnyi shkits) [Olena Pchilka’s Artistic prose (historical and literary writing)]. In: *Ukraina: kulturna spadshchyna, nationalna svidomist, derzhavnist*. 2012. Issue 21. P. 483–491. (in Ukrainian)
6. Lushchij S. Obrazy “novykh zhinok” u prozi Oleny Pchilky [Images of "new women" in Olena Pchilka's prose]. In: *Vichni berehyni Ukrainy*. Novohrad-Volynski, 2001. P. 63–66. (in Ukrainian).
7. Pchilka O. *Twory* [Writings]. Kyiv, 1988. 583 p. (in Ukrainian).
8. Pchilka O. *Opovidannia I (Opovidannia rizdwiani)* [Stories I (Christmas stories)]. Kyiv, 1907. 104 p. (in Ukrainian).
9. Pchilka O. *Opovidannia II* [Stories II]. Kyiv, 1909. 64 p.
10. Pchilka O. *Opovidania* [Stories]. Kharkiv, 1930. 275 p. (in Ukrainian).
11. Chodorow N. *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley and London: University of California Press [1979]. 263 p.
12. Rich A. *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution*. New York-London, 1986. 308 p.
13. Tarnawsky M. Feminism, Modernism, and Ukrainian Women. *Journal of Ukrainian Studies*. No 2, 1994. P. 31–41.

Snizhana Zhygun. The image of Motherhood in Olena Pchilka's Prose. The article deals with the analysis of the motive structure of motherhood in the context of nationalism in Olena Pchilka's prose. Its purpose is to demonstrate the peculiarities of the motherhood narrative in the works of early Ukrainian feminism and to trace the influence of nationalism on its forming. It is established that the main aspects of the theme in the prose by Olena Pchilka are pregnancy, childbirth, care for newborns and relationships with adult children, mainly the issue of marrying daughters. At the same time, relationships with young children are idealized, and this applies not only to the mother but also to other women. But men are outside the children's world.

The main motive of imaging mothers with young children is the care of provision, which unites both nursing ladies and servant mothers. No matter the abundance, it is a world of care, not education. Relations with adult daughters are presented in two ways. In the story "Comrades" the education of the daughter changes the patriarchal subordination of the younger to the elders, and in the story "Artichokes" the mother considers the daughter as the "capital", which should be profitable to invest. In most texts, mothers' relationships with adult daughters are devoid of emotional experience transferring.

In general, the image of motherhood in Olena Pchilka's work is in the circle of ideas formed by nationalism, and demonstrates one of the variants of the image of Berehynia.

Key words: motherhood, nationalism, feminism, motive structure, Berehynia.

Жигун Сніжана Віталіївна – доктор філологічних наук, доцент кафедри української літератури і компаративістики Київського університету імені Б. Грінченка, *ORCID iD*: 0000-0003-1193-2949; s.zhyhun@kubg.edu.ua

УДК 821.161.2-93.09Пчілка:502

Юлія Куманська

Твори Олени Пчілки для дітей: екологія душі та природи

У багатоаспектній проблематиці творів Олени Пчілки для дітей виокремлено роль екологічних мотивів як складника морально-етичного та патріотичного розвитку дітей. Доведено, що дитячі образи Олени Пчілки, переживаючи очищення душі, постають свідомими носіями ідеї любові до всього живого. Зауважено, що в такий спосіб письменниця показує, на якому ґрунті формується любов до рідного краю.